

ТЕМУРИЙЛАР ДАВЛАТИ (1370–1506)

Соҳибқирон Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир (1336–1405 й.й.) асос солган йирик ва қудратли салтанат. Дастлаб Мовароуннаҳр ва Хоразмда вужудга келган давлат 1380–1402 йиллардаги ҳарбий юришлар натижасида Эрон, Ироқ, Олтин Ўрда, Туркия, Озарбайжон ва Ҳиндистоннинг шимолий қисмигача ёйилди. У барча туркий

қавмларни ягона салтанатга бирлаштиришни орзу қилган эди.

Амир Темур Кеш (ҳозирги Шаҳрисабз) шаҳри яқинидаги Хўжа Илғор қишлоғида (ҳозир Яққабоб тумани ҳудудида) таваллуд топган. Унинг онаси бухоролик Такина хотун, отаси эса барлос уруғининг ва Чағатой улусининг эътиборли бекларидан бири бўлган Амир Тарағай баҳодир эди. Унинг ота-боболари Кеш вилоятида ҳокимлик қилиб келишган.

Амир Темурнинг Мовароуннаҳрни бирлаштириш йўлидаги ҳаракатлари XIV асрнинг 60-йилларидан бошланди. Бу пайтда мамлакатда парокандалик бошланган, у ўнга яқин мустақил бекликларга бўлиниб кетган эди. Чағатой улусининг шарқий қисми – Еттисув ва Шарқий Туркистонда ҳукмронлик қилаётган мўғул хонлари Мовароуннаҳрдаги оғир сиёсий вазиятдан фойдаланиб, бу ерда ўз ҳокимиятларини ўрнатишга ҳаракат қилдилар. Аммо Амир Темурнинг саркардалик қобилияти ва қийин вазиятларда тўғри йўлни топа билиши ўз самарасини берди. Ҳокимиятпараст чингизий бекларга қарши жанглар якунида – 1370 йилнинг 11 апрелида у Мовароуннаҳр амири бўлди. Гарчи анъанага кўра чингизийлардан Суюрғатмишхон мамлакат ҳукмдори деб эълон қилинган бўлса-да, амалда

бугун ҳокимият Амир Темур қўлида эди. У катта ғайрат билан мамлакат иқтисодий ва ҳарбий қудратини юксалтиришга қаратилган ислоҳотларни амалга оширди. Бу эса Темурийлар салтанатини дунёдаги энг кучли давлатлардан бирига айлантирди.

Амир Темур ҳукмронлик қилган йиллари унинг давлатига қарашли ўлкалар тўрт қисмга бўлинган: Хуросон, Журжон, Мозандарон ва Сейистон (маркази Ҳирот) – Шоҳруҳга, Ғарбий Эрон, Озарбайжон, Ироқ ва Арманистон (Маркази Табриз) – Мироншоҳга, Форс, яъни Эроннинг жанубий қисми (маркази Шероз) – Умаршайхга, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон (маркази Ғазна, кейинчалик Балх) – Пирмуҳаммадга суюрғол қилиб берилган эди.

Амир Темур Хитой устига ҳарбий юриш пайтида 1405 йил 18 февраль куни Ўтрор шаҳрида вафот этди. Унинг вафотидан кейин ворислар ўртасида ҳокимият учун ўзаро курашлар бошланди. 1405–1408 йилларда Балх, Хуросон, Сейистон, Кермон ва Озарбайжонда темурий шаҳзода ва амирларнинг бир қатор исёнлари рўй берди. 1407 йил 22 февралда Амир Темур томонидан тайинланган валиаҳд Пирмуҳаммад ана шундай ғалаёнлардан бирининг қурбони бўлди. 1408 йил 22 апрель куни қорақуюнли туркманлари етакчиси Қора Юсуф билан бўлган жангда Мироншоҳ ҳалок бўлди. Натижада, Озарбайжон ва Ироқ ҳудуди темурийлар қўлидан кетди.

XV асрнинг 20-йилларида бу улкан мамлакат 2 давлатга бўлинган эди. Улардан бири Амударёдан жанубда жойлашган бўлиб, уни Шоҳруҳ бошқарган (маркази Ҳирот). Иккинчиси эса, Амударёдан шимолда – Мовароуннаҳр ва Туркистонда вужудга келиб (пойтахти Самарқанд), уни Улуғбек идора этган.

Улуғбек отаси Шоҳруҳнинг кўмаги билан аввал (1413) Хоразмни, сўнгра (1415) Фарғона ва Қашғарни ўз тасарруфига олиб, давлатининг ғарбий ва шарқий чегаралари хавфсизлигини таъминлаган бўлса-да, аммо унинг шимоли ва шимоли-шарқий томонлари хавотирли

эди. Шу боисдан XV асрнинг 30–40-йиллари у отаси Шохруҳ билан бирга Дашти Қипчоқда Абулхайрхонга қарши кураш олиб боришга мажбур бўлади. Чунки кўчманчи чорвадорлар Мовароуннаҳр вилоятларига мутгасил бостириб кирар ва ўтроқ аҳолини ғораг қилар эди. Улуғбек Мовароуннаҳрни идора этиш, ташқи ва ички сиёсатга алоқадор ҳар қандай масалани ҳал этишда отаси билан маслаҳатлашиб ва келишиб, унинг рози-ризалиги билан ҳал этарди.

Шохруҳ 1447 йил 12 март куни невараси Султон Муҳаммад исёнини бостириш вақтида Рай вилоятида оламдан ўтали. Шохруҳ вафотидан сўнг Хуросон ва Мовароуннаҳрда темурий шаҳзодалар ўртасидаги низолар яна авж олади. Бу кураш оқибатида замонасининг машҳур олими ва ҳукмдори Мирзо Улуғбек 1449 йил 27 октябрда 55 ёшида Самарқанд яқинида фожиали суратда ҳалок бўлади. Улуғбек Мовароуннаҳрни 40 йил (1409–1449 й.й.) идора этган эди.

Улуғбек фожиасидан сўнг тахтга чиққан Абдуллатиф ўлдирилгач, Самарқандда Улуғбекнинг куёви Абдуллоҳ Мирзо, Бухорода эса Мироншоҳнинг набираси Султон Абу Саидлар подшоҳ қилиб кўтарилади. Абдуллоҳ Мирзо мамлакат барқарорлигини тиклаш учун барча чораларни кўради, аммо Темурийлар тахтида узоқ вақт ўтира олмайди. Аввал у амакиваччаси Абу Саид билан курашади. Ўзаро жангларнинг бирида Абдуллоҳ Мирзо ҳалок бўлади. Абу Саид Абулхайрхон ёрдамида Самарқандни эгаллаб, Мовароуннаҳрга ҳоким бўлиб қолади.

Темурийлар мулкининг Хуросон қисми бу даврда Шохруҳнинг набираси Абулқосим Бобур тасарруфида эди. 1457 йилда Абулқосим Бобур вафот этгач, Абу Саид Ҳирот шаҳрини эгаллаб, салтанатнинг ҳар 2 қисмини бирлаштиради. Бу даврда Султон Ҳусайн Бойқаро (Умаршайх мирзонинг чевараси) Хоразмни эгаллаб олади.

1469 йил баҳорида Абу Саид Озарбайжонда Узун Ҳасан билан жангда ҳалок бўлгач, Абу Саиднинг ворислари Султон Ҳусайн билан тўқнашмай Мовароуннаҳрга

қайтадилар. 1469 йилнинг 24 мартида Султон Ҳусайн Хуросон ҳокими сифатида Ҳирот тахтини эгаллайди. Натижада, Темурийлар давлати яна 2 мустақил қисмга бўлиниб кетади.

Мовароуннаҳрда Абу Саиднинг ўғиллари Султон Аҳмад Мирзо, Султон Маҳмуд Мирзо ва Умаршайх Мирзо ҳокимлик қиладилар.

Султон Ҳусайн Бойқаро идора қилган давлат эса Шарқий ва Шимолий Эрон вилоятлари ҳамда Хоразмни бирлаштирган бўлиб, темурийларнинг қарийб 40 йил ҳукм сурган сўнгги йирик салтанати эди. Хуросонда бетўхтов давом этган ўзаро урушларга, шаҳзода ва амирларнинг бошбошдоқлигига қарамай, мамлакат аҳолисининг турмуш тарзи ва маданий ҳаёти Мовароуннаҳрдагига нисбатан юксакроқ эди. Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий каби шоирлар, мусаввир Беҳзод ижоди шу даврда камол топди.

Амир Темур ва темурийлар салтанати Ўрға Осиё давлатчилиги тарихининг энг порлоқ давридир. Бу даврда яратилган моддий ва маънавий ёдгорликлар бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Шарафиддин Али Яздий ва Низомиддин Шомийнинг "Зафарнома" асарлари, "Темур тузуклари", Соҳибқироннинг ўз қўли билан битилган "Темур қиссаси" замондошларимиз томонидан севиб мутолаа қилинмоқда.

Соҳибқироннинг набираси Муҳаммад Тарағай Улуғбек (1394–1449 й.й.) жаҳон тарихида ўчмас из қолдирган сиймолардан биридир. Унинг ҳукмронлиги даврида Самарқандда 2 та кўркем мадраса қурилди. Уларда диний илмлар қатори дунёвий фанлардан ҳам сабоқ берилган. Бошқа машҳур олимлар қатори унинг ўзи ҳам ҳафтада бир маротаба бу мадрасаларда ёшларга дарс берар эди. Кейинчалик Бухоро ва Ғиждувонда ҳам мадрасалар қурилди, Самарқанддаги Бибихоним масжиди, Амир Темур мақбараси, Шоҳизинда ва Регистон мажмуалари қурилиши поёнига етказилди. Бошқа шаҳарларда ҳам қарвонсаройлар, тим, чорсу, ҳаммом ва бошқа иншоотлар барпо этилди.

Улуғбек кўп қиррали истеъдод соҳиби эди. У айниқса адабиёт, тарих, математика, астрономия соҳаларига қизиққан. Унинг энг буюк ишларидан бири – Самарқанд шаҳрида ўзига хос Академия ташкил этганидир. Бу илмий мактабда 200 дан ортиқ олим Улуғбек раҳбарлигида фаннинг турли соҳалари бўйича изланишлар олиб борган. Қозизола Румий (Салоҳиддин Мусо ибн Муҳаммад), Гиёсиддин Жамшид Коший, Али Қушчи (Мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Самарқандий), Низомиддин Абдул Али ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн Биржандий, Мавлоно Хавофий каби олимларнинг аниқ фанлар соҳасидаги тадқиқотлари ва илмий хулосалари салмоқли бўлган. Улар Хоразм Маъmun академияси анъаналарини муваффақиятли давом эттирганлар.

Темурийлар давлати Ўрта Осиё тарихи ва маданиятида ўчмас из қолдирган. Бу даврда ички ва ташқи савдо, Шарқ ва Ғарб мамлакатлари билан дипломатик алоқалар кенг йўлга қўйилган. Кўплаб масжид, мадраса ва мақбаралар бунёд этилган, каналлар қазилиб, суғорма деҳқончилик ривож топган. Соҳибқирон Амир Темурнинг авлодлари бир неча юз йил давомида саркарда, давлат ва жамоат арбоби, шоир ва олим сифатида мамлакат равнақига катта улуш қўшдилар.

Аmmo мамлакатнинг сиёсий ҳаётида кучайиб бораётган кескинлик, Дашти Қипчоқ ўзбекларининг Мовароуннаҳрга тўхтовсиз ҳамлалари темурийлар сулоласининг инқирозини тезлаштирди.

Шайбонийхон бошлиқ кўчманчи ўзбеклар 1500 йили Мовароуннаҳрни, 1507 йили эса Хуросонни эгалладилар.

Темурийлар даврига оид мис тангалар.

ТЕМУРИЙЛАР САЛТАНАТИ ҳукмдорлари

(Мовароуннаҳр ва Хуросонда)

Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир (1370–1405).

Шоҳруҳ ибн Темур (1409–1447).

Улуғбек ибн Шоҳруҳ (1447–1449).

Абу Саид ибн Султон Муҳаммад (1458–1469).

МОВАРОУННАҲРДА

(пойтахти Самарқанд)

Халил Султон (1405–1409).

Улуғбек ибн Шоҳруҳ (1409–1449).

Абдуллатиф (1449–1450).

Абдуллоҳ Мирзо (1450–1451).

Абу Саид ибн Султон Муҳаммад (1451–1469).

Султон Аҳмад ибн Абу Саид (1469–1494).

Султон Маҳмуд ибн Абу Саид (1494–1498).

Султон Али Мирзо (1498–1500).

ХУРОСОНДА

(пойтахти Ҳирот)

Шоҳруҳ ибн Амир Темур (1396–1447).

Улуғбек ибн Шоҳруҳ (1447–1449).

Абулқосим Бобур (1449–1457).

Шоҳ Маҳмуд Мирзо (1457–1458).

Абу Саид ибн Султон Муҳаммад (1458–1469).

Ёдгор Муҳаммад (1470).

Ҳусайн Бойқаро (1469–1506).

Бадруззамон ибн Султон Ҳусайн (1506–1507).

Музаффар Мирзо (1506–1507).

БОБУРИЙЛАР ДАВЛАТИ

(1526—1858)

Соҳибқирон Амир Темурнинг эвараси, Фарғона вилоятининг ҳокими Умаршайх Мирзонинг ўғли Заҳириддин Муҳаммад Бобур Шайбонийлар таъқибидан Афғонистонга қочиб бориб, 1504 йили уни забт қилди ва мустақил давлат тузди. Бобурнинг онаси Қутлуғ Нигор хоним Мўғулистон хони, кейинчалик Тошкент ҳокими бўлган Юнусхоннинг қизи эди.

1517 йилдан бошлаб Деҳли султонлигида ички низолар авж олиб, султонлик инқирозга юз тутди, маҳаллий ҳокимлар марказий ҳукуматга бўйсунмай қўйди. Лоҳурда Давлатхон, Деҳлида Иброҳим Лўдий, Меварда Рано Санго мустақиллик эълон қилдилар. Бобур бундан фойдаланиб, 1519 ва 1524 йиллари Кобулдан Панжобга юриш қилди ва катта ўлжалар олиб қайтди. 1525 йил Рано Санго ўз рақиби Иброҳим Лўдийни енгиш ва шу тариқа Шимолий Ҳиндистонни қўлга киритиш мақсадида Бобур билан иттифоқ тузди. Бобур яна Ҳиндистонга юриб, 1525 йил кеч кузида Панжобни бўйсундирди. 1526 йилнинг апрель ойида эса Панипат ёнида бўлган жангда Иброҳим Лўдийни енгиб, Агра ва Деҳлини эгаллади. Бобур илгариги фотиҳлар сингари Ҳиндистонни ташлаб чиқмай, шу ерда қолишга қарор қилди. У 1527 йилнинг март ойида Сикри ёнида бўлган жангда Рано Сангони ҳам енгиб, бутун Шимолий Ҳиндистонни бўйсундирди.

Бобур 1530 йил декабр ойида 47 ёшида вафот этди. У вафотидан олдин эгаллаган ҳудудларини ўғилларига тақсимлаб берди. Ҳиндистон тўнғич ўғли Ҳумоюнга, Панжоб Комрон Мирзога, Кобул ва Қандаҳор Аскарӣ Мирзога, Бадахшон Ҳиндол Мирзога берилди.

Ҳумоюн ўз мулкини кенгайтириш мақсадида 1534 йили Гужарот ва Бихарга юриш қилди. Аммо афғон сур қабиласининг нуфузли етакчиларидан Шерхон билан бўлган жанглarda мағлубиятга учраб, дастлаб Синд ва Қандаҳорга, у ердан эса Эрон шоҳи Таҳмасп ҳузурига қочди. Шундай қилиб, Шимолий Ҳиндистон 1555 йилгача Шерхон ва унинг авлодлари тасарруфида қолди. 1555 йили Ҳумоюн чигатой, афғон, эрон, туркман ва кўчманчи ўзбек қабилаларидан катта қўшин тўплаб, Ҳиндистонга юриш қилди, ўша йилнинг июнь ойида Скандаршоҳ Сурни енгиб, Деҳлини эгаллади. Лекин орадан бир йил ўтгач, сарой кутубхонаси зинапоясидан йиқилиб, фожиали ҳалок бўлди.

1556 йили тахтга унинг 14 ёшли ўғли Акбар ўтқазилди. Акбар Бобурийлар давлати ҳукмронлигига қарши бош кўтарган Хему ва Скандар Сур устидан ғалаба қозонди, кейинчалик Бобурийлар давлатини бирмунча кенгайтиришга муваффақ бўлди. Акбар даврида Ҳиндукушдан жанубдаги Годавари дарёсигача бўлган ерлар Бобурийлар давлати тасарруфига ўтди. Акбар марказий давлат аппаратини мустаҳкамлашга қаратилган бир қанча ислохотлар ўтказди. Ер солиғи, давлатни бошқариш тартиби хусусидаги қонунларни ишлаб чиқди. Халқдан олинадиган бир қанча солиқ ва жарималарни бекор қилди. Акбар замонида ички ва ташқи савдо ривожланди.

Акбар XVI асрнинг 60–70-йилларида бир қатор ислохотлар ўтказди. Подшоҳ ҳокими мутлақ ҳисобланиб, унинг ҳузурига махсус вакиллик маҳкамаси ташкил этилди. Бу ислохот мамлакатни бирлаштириш ва давлатни марказлаштиришда муҳим роль ўйнади. Акбарнинг ўғли Жаҳонгиршоҳ отаси даврида жорий этилган феодал тартибларни мустаҳкамлади. Бобурийлар давлатини кенгайтириш сиёсатини давом этгирди. Жаҳонгир 1614 йил Меварни, 1615 йил Ассомни ва 1621 йил Кашмирдаги

кичик Киштваора навоблигини эгаллади. Бантола вилоятидаги афғон қабилаларининг ғалаёнларини бартараф этиб, уларни бўйсундирди. 1624 йилдан бошлаб ҳокимият унинг ўқимишли ва тадбиркор хотини Нур Жаҳон кўлига ўтди. Худди шу йиллардан бошлаб мамлакатда ички кураш янада кучайиб кетди. Бу курашни унинг ўғиллари Хуррам (Шоҳ Жаҳон) ва Хисрав Мирзо бошладилар. 1622 йили Хуррам отасига қарши қўзғолон кўтариб, охири таслим бўлди. У фақат отасининг вафотидан (1627) кейингина Шоҳ Жаҳон номи билан тахтга ўтирди. Шоҳ Жаҳон айрим маҳаллий мулкдорларнинг қаршилигига дуч келди ва уларнинг исёнларини бостирди, 1638 йили Қандаҳорни эгаллади.

Бобурийлар давлатининг энг машҳур ҳукмдорларидан яна бири Аврангзеб Оламгирдир. У Декан ва Бижапурни бўйсундирди. Акбар, Шоҳ Жаҳон ва Аврангзеб ҳукмронлиги даврида Бобурийлар давлати тараққий этди. Мамлакат бирмунча марказлашди, иқтисод ва маданий ҳаёт ўсди. Аврангзеб ҳукмронлигининг охириги йилларида Деканда маратҳалар, шимолда афғон қабилалари, Панжобда сикҳлар, Мевар ва Марварда ражпутлар қўзғолонлари туфайли Бобурийлар давлати огир аҳволга тушиб қолди. Аврангзеб вафотидан сўнг ички курашлар кучайди. Ундан ташқари, европаликлар (Португалия, Дания, Голландия ва Англия)нинг босқинчилик сиёсати бошланди. Натижада, мамлакат майда-майда давлатларга бўлиниб кетди. Бобурийлар давлати 1858 йили инглиз мустамлакачилари томонидан бутунлай тугатилди. Бобурийлар Ҳиндистонда жами 332 йил ҳукмронлик қилдилар.

Бобурийлар давлати маҳаллий халқлар маданияти тарихида прогрессив роль ўйнаган; бу ерда ободончилик ва маданий турмушга катта эътибор берилган; кўплаб суғориш иншоотлари қурилган, янги ерлар ўзлаштирилган, боғ-роғлар бунёд этилган, шаҳарсозлик, ҳунармандчилик (қоғоз

ишлаб чиқариш, заргарлик, кулолчилик, темирчилик, қандолатпазлик, тўқувчилик ва бошқ.) тараққий этган. Тарихий ҳужжатларда газламанинг 100 га яқин номи келтирилганлиги мамлакатда тўқувчилик кенг кўламда тараққий этганлигини кўрсатади. Бобурийлар маҳаллий халқ билан тобора яқинлашиш сиёсатини олиб борганлар, идора қилишда маҳаллий урф-одатларга риоя этганлар. Акбар мусулмон бўлмаган халқлардан олинадиган жизя солиғини бекор қилган, турли-туман динларга эътиқод қилувчи қабила ҳамда халқларни келиштириш мақсадида турли динлар ақидалари мажмуидан иборат умумий "Дини илоҳий"ни жорий этишга ҳаракат қилган.

Бобурийлар давлати билан Мовароуннаҳрдаги давлатлар ўртасида дастлабки расмий маданий алоқалар XVI асрнинг 30-йилларидан бошланган бўлса-да, Бобур Ҳиндистонни забт этган вақтдаёқ кўплаб шоир, созанда, бастакор, хонанда, миниатюрачи рассомларни олиб кетган эди. XVI асрнинг 2-ярмида шайбонийлардан Абдуллахон II Акбар саройига бир қанча миниатюрачи рассомларни, 1585 йили ўз элчиларини юборган. 1613 йили Бухоро хони Имомқулихон Жаҳонгиршоҳ ҳузурига, Жаҳонгиршоҳ ҳам ўз навбатида Бухорога ўз элчиларини йўллаган. 1660 йили Бобурийлар давлатига аштархонийлардан Абдулазизхоннинг, 1685 йили Бухорога Аврангзебнинг элчилари борган. Мовароуннаҳрдан турли сабаблар билан Бобурийлар давлатига келиб яшаб қолган шоирлар, меъмор ва миниатюра усталари кўп бўлган. Бобурийлар давлатида рўй берган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, маданий алоқаларнинг кенгайиши натижасида илм-фан, адабиёт, санъат, меъморлик тараққий этган, астрономия юксалган. Деҳли, Жайпур ва бошқа шаҳарларда расадхоналар қурилган. Шимолий Ҳиндистонда форсий ва туркий тилларда, Марказий Ҳиндистон (Декан)да урду тилида сарой поэзияси

тараққий этган, қатор насрий ва назмий асарлар (Бобур, Байрамхон, Омулий, Соиб Табризий, Зebуннисо, Бедил, Мирзо Ғолиб ва бошқаларнинг асарлари) яратилган. Ижодда "ҳинд-мусулмон услуби" (шоирлар ўз асарларида Ҳиндистон табиат манзараларини, воқеа-ҳодисаларини тасвирласаларда, форс-тожик шеърятининг анъанавий шакл ва образларидан фойдаланганлар) вужудга келди. Ҳинд, араб ва туркий халқлар бадиий ва илмий адабиёти нодир ёдгорликлари таржимасига ҳам катта эътибор берилди.

Жаҳон адабиёти ва манбашунослигидаги муҳим ва ноёб ёдгорликлардан бири, ўзбек адабиётидаги дастлабки насрий мемуар ва тарихий-илмий асар Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг "Бобурнома"сидир. Эски ўзбек (чағатой) тилида ёзилган (тахм. 1518/19–1530) "Бобурнома"да 1494–1529 йилларда Марказий Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистонда содир бўлган тарихий-сиёсий воқеалар ўта аниқлик билан баён қилинган.

XVI–XVIII асрлар мобайнида Бобурийлар томонидан бунёд этилган қатор монументал иншоотлар, асосан Мовароуннаҳр ва Ҳиндистон меъморлик услубларининг уйғунлашуви – янги "ҳинд-мусулмон услуби" бўйича қурилган. Қурилиш материали сифатида оқ ва қора мрамрдан унумли фойдаланилган. Бинолар девори қимматбаҳо, рангли тошлар – ҳақиқ, марварид, садаф, қахрабо, зумрад, ёқут ҳамда фил суяги билан безатилган. Қурилишга Мовароуннаҳр, Ҳиндистон, Эрон ва Туркия меъморлари бошчилик қилган. Бу давр меъморий ёдгорликларидан Ҳумоюн мақбараси (1565), Баланд дарвоза (1576), Тожмаҳал (1632–1650 й.й.), Олтин ибодатхона (1764–1766 й.й.) жаҳон аҳамиятига молик. Фотиҳпур Сикри шаҳар қалъаси, Ажмир ва Оллоҳободдаги қалъалар, Матҳурадаги Говиндадева ибодатхонаси, Скандардаги Акбар ва Эътимодуддава мақбаралари, Аградаги Лаъл

қалъа, Моти масжид ва Аврангободдаги Бибика мақбараси ва бошқалар Бобурийлар давлатининг йирик меъморлик обидаларидан ҳисобланади.

Бобурийлар давлатида миниатюра санъати кенг тараққий этган. Бобурийлар миниатюра мактабига Камолиддин Беҳзоднинг шогирдлари – термизлик Мирсайид Али ва Хўжа Абдусамад Шерозийлар асос солган. Бу мактаб вакиллари дастлаб тарихий рисоаларга миниатюралар чизиш билан шуғулланганлар. Кейинчалик тасвирий санъатда портрет ва анималистика жанрлари ҳам кенг тарқалган. Мирсайид Али бошчилигидаги мусулмон ва ҳинд миниатюрачилари нарса, воқеа ва ҳодисалар манзарасини ҳаққоний ифодалашга ҳаракат қилганлар. Бобурийлар давлати миниатюра мактабига унинг сўнгги йилларида Ўрта осийлик мусаввирлардан Фаррухбек, Муҳаммад Мурод Самарқандий, Муҳаммад Нодир Самарқандий, Оқо Ризо ибн Абулҳасан Бухорийлар раҳбарлик қилганлар. Улар "Бобурнома", "Акбарнома", "Зафарнома", "Жоме ат-таворих" каби асарларга нафис миниатюралар ишлаганлар. Муҳаммад Мурод ва Муҳаммад Нодир Самарқандийлар томонидан ишланган портретлар (Жаҳонгиршоҳ, Шоҳ Жаҳон, Шермуҳаммад Навоб, Шива Парвати ва бошқ.), Мирсайид Али мўйқаламига мансуб 80 дан ортиқ миниатюра лавҳалари Вена ва Лондон музейларида. Муҳаммад Муроднинг "Шоҳнома" қўлёзмасига ишлаган 115 та миниатюраси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Бобурийлар давлатида мусиқа санъати ҳам юксак даражада тараққий этган. Бу даврда маҳаллий ҳинд мусиқаси Мовароуннаҳр ва Эрон мусиқа санъати анъаналари таъсирида янада бойиган. Тарихчи Ҳайдар Мирзонинг "Тарихи Рашидий" асарида айтилишича, бу ерда

Мовароуннаҳр мусиқий асбобларидан торли-камонли созлар кўпроқ тарқалган.

Чет элларда, ҳатто Ҳиндистонда ҳам Бобурни ва унинг авлодларини "буюк мўғуллар" деб аташ одат бўлиб қолган. Атоқли олим В.В.Бартольд дунёда тарқалган "буюк мўғуллар" иборасининг хато эканлигини кўрсатиб, "Европаликлар Темурни ва унинг ўғиллари ҳамда набираларини мўғуллардан тарқалган деб ҳисоблаб, (Бобур) салтанати учун "буюк мўғуллар" деган ном тўқидилар", деб ёзади. Бу ибора инглизча китоблар воситаси билан ҳиндлар орасида ҳам тарқалди. Сўнгги йилларда "буюк мўғуллар" деган хато ибора ўрнига "бобурийлар" ибораси қўлланила бошлалдики, бу ибора тарихий ҳақиқатни тўғри акс эттиради.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур (1526–1530).

Ҳумоюн (1530–1539, 1555–1556).

Акбар (1556–1605).

Жаҳонгир (1605 – 1627).

Шоҳ Жаҳон (1627– 1658).

Аврангзеб (1658–1707).

Баҳодиршоҳ (1707–1712).

Жаҳондоршоҳ (1712–1713).

Фарруҳсияр (1713–1719).

Муҳаммадшоҳ (1719–1748).

Аҳмадшоҳ (1748–1754).

Иккинчи Оламгир (1754–1759).

Шоҳи Олам (1759–1806).

Иккинчи Акбар (1806–1837).

Иккинчи Баҳодиршоҳ (1837–1858).

Ҳиндистон инглизлар томонидан босиб олинди.

МОВАРОУННАҲРДА УЧ ХОНЛИК ДАВРИ
БУХОРО ХОНЛИГИ (АМИРЛИГИ)
(1500–1920)

ШАЙБОНИЙЛАР сулоласи
(1500–1601)

Тўхтамиш Оқ Ўрда билан Кўк Ўрдани бирлаштириб, Волга дарёси бўйидаги Олтин Ўрда давлати ҳукмронлигини қўлга олгач, Фарбий Сибир Жўжининг кичик ўғли Шибан авлодлари ихтиёрида қолди. Улар тарихда Шайбонийлар номи билан танилди. Шайбонийларнинг бир тармоғи — Тюмень хонлари XVII асргача Сибирда ҳукм сурдилар. Аммо Шайбонийлар Ўрдасининг кагта қисми Ўрта Осиёга кўчди ва маҳаллий туркий халқлар билан қўшилиб, ўзбек халқининг шаклланишига асос бўлди. Чунки бу Ўрда аҳолиси "ўзбеклар" деб ном олган эди.

Абулхайрхон 1431 ва 1435 йилларда икки марта қўшин тортиб, Хоразмни эгаллаган бўлса, унинг невараси Муҳаммад Шайбонийхон (1451–1510 й.й.) Марказий Осиёни забт этди. 1533 йилга қадар мамлакат пойтахти Самарқанд бўлган. Убайдуллохон даврида (1533–1539 й.й.) пойтахт Бухорога кўчирилди ва давлат Бухоро хонлиги номини олди.

Ўша вақтда хонликка ҳозирги Ўзбекистон ва Тожикистоннинг кагта қисми, Балх ва Бадахшон вилоятлари кирар эди. Убайдуллохон вафогидан кейин Бухоро хонлиги майда бўлақларга бўлиниб кетди. Бухорода Убайдуллохоннинг ўғли Абдулазизхон, Самарқандда Кўчкунчихоннинг ўғли Абдулатиф мустақиллик эълон қилди. Балх ва Бадахшонда шайбонийлардан

Пирмухаммадхон мустақил тахт сўради, Тошкент ва Туркистонда Наврўз Аҳмадхон (Бароқхон), Кармана ва Миёнқолда Искандархонлар ҳукмронлик қилдилар. 1551–1556 йиллар Мовароуннаҳр учун шайбонийлар ўргасидаги курашда Искандар султоннинг ўғли Абдуллохон енгиб чиқиб, Бухоро хонлигида ўз ҳокимиятини ўрнатди. 1557 йилдан бошлаб Бухоро узил-кесил хонлик пойтахтига айланди.

Бухорода Искандархон ва унинг ўғли Абдуллохон II (1557–1598 й.й.) даврида хонлик ҳудуди бир мунча кенгайди. У Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Бадахшон, Кўлоб, Хуросон, Хоразм устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Бухоро хонлиги марказлашган улкан давлатга айланди, шарқда Қашғар, гарбда Орол ва Каспий денгиз соҳилларигача бориб етди. Шимолий томони Туркистон ва Сайрамгача етиб, жанубда Хуросоннинг шарқий қисмини ичига олди.

Шайбонийлар даврида, айниқса улардан Убайдуллахон ва Абдуллахон II ҳукмронлик қилган йилларда Бухоро хонлиги иқтисодий ва маданий ҳаётида бирмунча ўзгаришлар рўй берди. Ҳунармандчилик тараққий этди. Адабиёт, тарих, таржимонлик, луғатчилик, меъморлик, наққошлик, тасвирий санъат ва бошқалар равнақ топди. Нисорий, Мутрибий, Муҳаммад Солиҳ, Зайниддин Восифий, Камолиддин Биноий, Абдураҳмон Мушфиқий сингари шоир ва муаррихлар йирик адабий ҳамда тарихий асарлар яратдилар ("Музаккир ал-аҳбоб", "Тазкират аш-шуаро", "Тарихи гузида", "Шайбонийнома", "Зубдат ал-асрор" каби). Рашидулдин Фазлуллоҳ ("Жомеъ ат-таворих") ва Шарафиддин Али Яздий ("Зафарнома")нинг тарихий асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. Мусиқа, хаттотлик (Кавкабий Нажмиддин Бухорий, Мир Али Ҳиравий, Аҳмад Ҳусайний, Мир Ҳусайн ал-Ҳусайний, Султон Али

Машҳадий, Дўстмуҳаммад Бухорий, Маҳмуд ибн Исҳоқ аш-Шихобий ва бошқ.) юқори даражада ривожланди. Тасвирий санъат юксалиб, Бухоро миниатюра мактаби вужудга келди. Кутубхоначилик (Абдулазизхон, Абдуллахон II кутубхоналари ва бошқ.), китоб безаш ва муқовачилик ривожланди. Тиббиёт илми тараққий этди (Муҳаммад Хусайн ибн ал-Мироқий Самарқандий, Шоҳ Али ибн Сулаймон, Султон Али ва бошқ.), йирик шаҳарларда шифохона (дор уш-шифо)лар ташкил қилинди.

Шайбонийлар даврида мамлакатда илгари қурилган бинолар тикланди, янги савдо расталари, карвонсаройлар, мақбаралар, мадрасалар, масжидлар қурилди, ариқ ва каналлар қазилди. Карвон йўллари бўйлаб сардобалар бунёд этилди, дарёларга кўприклар қурилди. Шайбонийхон мадрасаси, Мир Араб мадрасаси, Абдуллахон мадрасаси, Кўкалдош мадрасаси, Масжиди калон, Говкушон мажмуаси, карвонсаройлар, Тими калон ва бошқа расталар, Абдуллахон банди, Зарафшон сув айирғичи, кўприк ва сув омборлари қурилди, ариқ, каналлар қазилди, сардоба ва ҳаммомлар солинди, Бухоро шаҳри янги мудофаа девори билан ўралди. Қабр тоши (Шайбонийхон, Абусаидхон қабр тошлари ва бошқ.) ясаш бадиий даражага етди. Таълим-тарбияга эътибор кучайди, ҳар бир маҳаллада мактаб очилди, баъзи хонадонларда уй таълими жорий этилди. Болалар олти ёшдан ўқишга қабул қилинадиган бўлди. Мадрасаларда илоҳиётдан ташқари риёзиёт, фароиз, ҳандаса, фикҳ, шеър санъати, мантиқ, мусиқа, хаттотлик ва бошқа фанлар ўқитилди.

Шайбонийлар даврида Бухорода деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ривожланди, маданий ҳаёт юксалди. Самарқанд, Бухоро, Маргилон, Хўжанд, Андижон, Тошкент, Жиззах, Ўратепа, Қарши, Шаҳрисабз

ва бошқа йирик шаҳарларда ҳунармандчилик ривожланди. Бухоро, айниқса равнақ топиб, у ерда кўплаб мадрасалар, хонақоҳ ва карвон саройлар, янги расталар барпо қилинди. Шайбонийлар замонида Бухоро хонлиги Ҳиндистон, Туркия, Россия билан савдо муносабатларини ривожлантирди.

Абдуллоҳон даврида бошланган ички сиёсий низолар натижасида 1598 йили Абдуллоҳоннинг ўзи, орадан кўп ўтмай ўғли Абдулмўмин ўлдирилди. Иккинчи Пирмуҳаммадхоннинг тахтдан ағдарилиши билан Шайбонийлар сулоласи тугатилиб, Бухоро тахтига аштархонийлар сулоласи вакиллари ўтирди.

Муҳаммад Шайбонийхон (1500–1510).

Кўчинчихон (1510–1530).

Абу Саидхон (1530–1533).

Убайдуллоҳон (1533–1539).

Абдуллоҳон (1539–1540).

Абдуллазизхон (Самарқандда) (1540–1550).

Абдуллатифхон (Бухорода) (1540–1551).

Наврўз Аҳмад (Бароқхон) (1551–1556).

Пирмуҳаммадхон (1556–1561).

Искандархон (1561–1583).

Иккинчи Абдуллоҳон (1583–1598).

Абдулмўминхон (1598).

Иккинчи Пирмуҳаммадхон (1598–1601).

АШТАРХОНИЙЛАР сулоласи (1601–1757)

Шайбонийлардан сўнг давлатни идора қилган сулола аштархонийлар Жўжихон наслидан бўлиб, XIV асрнинг 80-йилларидан бошлаб Астрахан (Ҳожи Тархон) ва унинг атрофидаги ерлардаги халқлар устидан ҳукмронлик қилган. 1556 йили Астраханни Россия босиб олганидан кейин, аштархонийлардан Ёрмуҳаммад болалари ва қариндошлари билан Искандархон ҳукмронлиги даврида Бухорога келди. Искандархон уни яхши кутиб олиб, қизи Зухрохонимни унинг ўғли Жонибек султонга берган. Зухрохонимдан уч ўғил (Динмуҳаммад, Боқи Муҳаммад, Вали Муҳаммад) туғилган.

Шайбоний Иккинчи Пирмуҳаммадхон тахтдан ағдарилгач, аштархонийлардан Динмуҳаммад хонликка кўтарилди. Лекин у Бухорога бора гуриб, йўлда ҳалок бўлди. Ундан кейин укалари тахтга ўтирди. Шу тариқа Бухоро хонлиги яна бир ўзбек сулоласи – аштархонийлар қўлига ўтди.

Аштархонийлар давридаги муттасил уруш ҳаракатлари маданий ҳаёт тараққиётига кагта тўсиқ бўлди. Лекин шунга қарамай адабиёт, санъат ва бошқа соҳаларда бир қанча истеъдодли олимлар (мусиқада Дарвишали Чангий ва бошқ.) етишиб чиқди. Адабий, тарихий асарлар – "Ҳайвоннома" (Саид Насафий), "Баҳр ул-асрор" (Маҳмуд ибн Вали), "Убайдуллонома" (Муҳаммад Амин Бухорий), "Тарихи Абулфайзхон" (Абдураҳмон Толё), "Муҳит ут-гаворих" (Муҳаммадамин ибн Муҳаммадзамон Бухорий), "Субхонқулихон тўғрисида ҳажвия" (Турди) сингари адабий ва тарихий асарлар яратилди. Тиббиёт ва меъморлик бир оз

тараққий этли: аштархонийлардан Субҳонқулихон Бухорода махсус шифохона ҳамда тиббиёт кутубхонаси қурдирди. Ҳашаматли бинолар (Шердор мадрасаси, Тиллақори мадрасаси, Абдулазизхон мадрасаси, Нодир девонбеги мадрасаси, Болоҳовуз масжиди ва бошқ.) бунёд этилди. Мактаб ва мадрасаларда асосан линий фанлар, қисман адабиёт (Навоий, Ғузулий, Ҳофиз, Бедил ва бошқ.) ўқитилди.

1740 йили Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ Балхни эгаллади ва катта қўшин билан Амударёдан ўтиб, Бухорога қараб юрди. Абулфайзхон (1711–1747 й.й.) Нодиршоҳга таслим бўлди. Нодиршоҳ манғит қабиласидан бўлган Муҳаммад Ҳаким Оталиқни ишончли вакили сифатида тахтга ўтқизди. Бухоро егти йил, яъни Нодиршоҳ ўлимигача (1747) Эронга қарам бўлди.

Динмуҳаммад (1601).

Боқи Муҳаммад (1601–1605).

Вали Муҳаммад (1605–1611).

Имомқулихон (1611–1642).

Надр Муҳаммад (1642–1645).

Абдуллазизхон (1645–1681).

Субҳонқулихон (1681–1702).

Иккинчи Убайдуллахон (1702–1711).

Абулфайзхон (1711–1747).

Абдулмўмин (1747–1751).

Учинчи Убайдуллахон (1751–1754).

Шерғози (1754–1757).

МАНФИТЛАР сулоласи (1756–1920)

1747 йили отаси ўрнига Оталиқ тайинланган Муҳаммад Раҳим бошчилигидаги фитначилар Абулфайзхонни ўлдирдилар. Муҳаммад Раҳим қилмишларидан норизо бўлган вилоят ҳокимлари унга қарши исён кўтардилар. У исёнларни шафқатсиз равишда бостирди. Қўлидаги ҳокимиятдан фойдаланиб, 1747–1756 йилларда тахтга ашгархонийлардан қўғирчоқ хонларни ўтқазди. 1756 йили эса тахтни эгаллаб, ўзини Бухоро амири деб эълон қилди. Шу тариқа ҳокимият Манғитлар сулоласи қўлига ўтди.

Кейинги амир Дониёлбий (1758–1785 й.й.) кўпгина солиқлар таъсис этди. Унинг ўғли амир Шоҳмурод (1785–1800 й.й.) ҳокимиятни бирмунча мустақкамлади, отаси таъсис этган солиқларни бекор қилди, ўз сиёсатида мусулмон руҳонийларига суянди, уларнинг мавқеини оширди.

XIX аср ўрталаригача Бухоро амирлари Хива, Қўқон хонликларига ва Шаҳрисабз бекларига қарши тинимсиз урушлар олиб борди. Амир Насруллоҳ (1826–1860 й.й.) ҳокимият нуфузини оширишга ва ҳудудини кенгайтиришга муваффақ бўлди. Манғитлар сулоласи қўлида дастлаб Зарафшон водийсидан Амударёгача, жануби-шарқда Сурхонгача бўлган ерлар, Марв ва Балх бор эди. Фарғонанинг серунум ерлари Қўқон хонлари қўлида эди. Насруллоҳ бу ерлар учун уруш олиб бориб, 1842 йили қисқа муддат Қўқон хонлигини забт этди.

1866 йили Чор Россияси қўшинлари Бухоро амирлиги чегараларига бостириб кирди ва Хўжанд, Ўратепа, Жиззах шаҳарларини ишғол этди. Истило этилган ерларни бошқариш учун Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилди. 1868

йил 2 май куни генерал Кауфман бошчилигидаги рус қўшинлари Самарқандни ишғол қилди. Июнь ойида Бухоро амири Музаффар қўшинларига Зирабулоқ яқинида қатъий зарба берилди. Амир генерал-губернаторга мурожаат қилиб, сулҳ тузишни сўради. 1868 йил 23 июнда икки ўртада шартнома имзоланди. Рус қўшинлари босиб олган ерлар Чор Россияси ихтиёрига ўтди. Бухоро амирлиги мустақил ташқи сиёсат юргизишдан маҳрум бўлди, рус подшоҳига 500 минг олтин сўм товон тўлади. Амирлик ерларининг учдан бир қисми подшо Россиясига ўтди. Хўжанд, Ўратепа, Панжикент, Самарқанд ва Каттақўрғон шаҳарларидан тортиб Зирабулоққача бўлган ерлар, Шарқий Бухорода эса Шугнон, Воҳон, Рўшон вилоятлари, айниқса Зарафшон дарёси юқори ҳавзасининг қўлдан кетиши амирликдаги халқларни асосий ҳаёт манбаи бўлган сувдан маҳрум этди, бу ҳол Бухоро амирлигининг Россияга иқтисодий жиҳатдан қарамлигини янада оширди.

Бухоро амири ҳуқуқий жиҳатдан мустақил ҳукмрон саналса ҳам, ҳақиқатда рус подшоҳига қарам эди. Амир Абдулаҳад рус подшоҳининг генерал адъютанти бўлган.

Амирлик ерларидан ўтган темирўл бўйларига рус аҳолиси келтириб жойлаштирилди. Бухоро-Афғонистон чегараси муҳофазаси билан ҳам рус қўшинлари шуғулланган. Бухоро амирлигининг Чор Россиясига тобелиги амир Олимхон (1910–1920 й.й.) замонида янада ортди. Амирликда еттита рус хусусий банки шубҳаси иш олиб борди. 1912–1915 йиллар давомида 300 минг десятина серунум ерлар рус маъмурларига ижарага берилди.

Бухоро хонлиги Марказий Осиёда ҳар жиҳатдан энг катта ва кучли давлат ҳисобланиб, Ҳиндистондаги бобурийлар давлати, Россия ва Эрон давлатлари билан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларда бўлган. Бухоро хон ва амирлари

Марказий Осиёдаги уч хонликни бирлаштиришга уринган бўлсалар ҳам, бу ишнинг уддасидан чиқа олмадилар.

Бухоро касб-ҳунар, савдо-сотиқ ва илм-фан маркази сифатида бошқа хонлик ва ўлкалардан устун эди. У шарқда Ислом динининг йирик маркази эди. Хонликлар даврида бу ерда юзлаб ажойиб архитектура ёдгорликлари – масжид, мадраса ва бошқа иншоотлар бунёд этилди.

Манғитлар ҳукмронлиги даврида маданий ҳаёт бир қадар пасайди, бадий ижодла мадҳиябозлик ва таркидунёчилик мавзуи кучайди. XVIII асрнинг 2-ярми ва XIX аср бошларида "Тухфаи хоний" (Муҳаммад Вафо Карминагий), "Тож ут-таворих" (Муҳаммад Шариф), "Фатҳномаи султоний" (Муҳаммад Миролим Бухорий), "Манғит хонлари тарихи" (Мирзо Абдулазим Сомий), "Наводир ул-вақоеъ", "Таржимаи аҳволи амирони Бухоро" (Аҳмад Дониш) каби тарихий-бадий асарлар яратилди. "Тўғинома", "Чор дарвеш", "Юсуф ва Зулайҳо", "Тоҳир ва Зухра", "Бўз ўғлон", "Юсуф ва Аҳмад", "Гўрўғли" туркумидаги дostonлар халқ орасида кенг тарқалди. Халқ санъати турлари – қизиқчилик, фонус ҳаёл, дорбозлик ва бошқалар тараққий этди, мусиқа оммавий санъатга айланди, тасвирий санъат ривожланди (Абдулхолик Махдум ва бошқ.). Йирик иншоотлар – Шайх Жалол дарвозаси ва хонақоҳи (XVIII асрнинг 2-ярми), Домулло Турсунжон мадрасаси (1796–1797 й.й.), Халифа Худойдод ансамбли (1777–1855 й.й.), Чорминор (1807), Амир мадрасаси (XX аср бошлари), Ситораи Моҳи Хоса (XIX – XX аср бошлари) қурилди.

Бухоро хонлиги Россия вассалига айлантирилгач, қулчилик тугатилди, касалхона, дорихоналар, янги усулдаги рус-тузем мактаблари очилди, Каттақўрғондан Бухорога телеграф ўтказилди, Бухоро темир йўли ва Амударёга темир кўприк қурилди. Меъморликда миллий ва европача услублар уйғунлашган ҳолда 1888 йили Янги Бухородаги (ҳоз. Когон)

савдо ва банк муассасаларининг бинолари, амирнинг янги саройи, Бухородаги темир йўл вокзали ва бошқалар қурилди.

1920 йил 2 сентябрда Бухоро шаҳри Қизил аскарлар томонидан эгалланди. 1920 йил 6–8 октябрда бўлиб ўтган Бугун Бухоро халқ вакилларининг 1-қурултойида Бухоро Халқ Шўролар Жумҳурияти тузилганлиги эълон қилинди.

Муҳаммад Раҳимхон (1756–1758).

Фозилтўра (амалда Дониёлбий оталиқ) (1758–1785).

Шоҳмурод (1785–1800).

Амир Ҳайдар Тўра (1800–1826).

Амир Насрулло (1826–1860).

Амир Музаффар (1860–1885).

Амир Абдулаҳад (1885–1910).

Амир Олимхон (1910–1920).

ХИВА ХОНЛИГИ (1511–1920)

1505 йили Темурийлар тасарруфида бўлган Хоразм худудини Шайбонийхон бошчилигидаги кўчманчи ўзбеклар эгаллади. Шайбонийхон вафотидан кейин (1510) Хоразм Эрон сафавийлари томонидан забт этилди. Аммо уларга қарши кўтарилган халқ қўзғолони натижасида сафавийлар мамлакатдан қувиб чиқарилди. Хоразмликлар таклифи билан чақирилган шайбонийлар етакчиси Элбарсхон 1511 йили Хоразм ҳукмдори деб тан олинди. Элбарсхон билан бирга Дашти Қипчоқдан келган кўчманчи аҳоли ҳам Хоразмда ўтrockлашди.

Хива хонлигига Хоразм, шунингдек Манқишлоқ, Деҳистон, Узбой бўйидаги туркманлар кўчиб юрвчи худудлар ва Хуросоннинг шимолий қисми кирган. Пойтахти дастлаб Вазир, кейинчалик Урганч ва Хива шаҳарлари бўлган. Элбарсхон тобе худудларни ўғиллари ва қариндошларига бўлиб берган. Бу эса унинг вафотидан кейин ўзаро тахт учун курашни кучайтириб юборган. Натижада, хонлар тез-тез алмашиб турган.

Ўзаро урушлардан фойдаланган Бухоро хони Абдуллахон II 1593 йили Хива хонлигини босиб олди. Кўп ўтмай хонлик яна мустақилликка эришди.

XVII аср бошларига келиб Хоразм тахти учун бўлган сулолавий курашлардан сўнг ҳокимиятни эгаллаган Араб Муҳаммадхон даврида Хива хонлигида парокандалик янада кучайди. Рус казаклари, қozoқлар ва қалмоқларнинг талончилик юришлари, Араб Муҳаммадхоннинг ўғиллари Ҳабаш ва Элбарсларнинг оталарига қарши чиқишлари ҳокимиятни кучсизлантирди. Бу кураш натижасида Араб Муҳаммадхон ҳалок бўлди. Паларкуш фарзандлар эса оран кўп ўтмай акалари Асфандиёр томонидан тахтдан туширилиб, қатл қилинди.

Эрон шоҳи Аббос I ҳомийлигида тахтга чиққан Асфандиёрхон даврида мамлакат ҳаётидаги кескинлик сақланиб қолди. Орол бўйидаги ўзбек қўнғиротлари Асфандиёрга бўйсунмай қўйишди. Мамлакатда тарқоқлик ва зулм кучайди. Бундан фойдаланган йирик мулкдорлар Абулғозий Баҳодирхонни хон қилиб кўтаришди. Мамлакатда бир қадар барқарорлик тикланди. Маданият ва санъат ривожланди.

Хива хонлиги Эрон ва Бухоро хонлигининг тўхтовсиз ҳамлаларини қайтаришга мажбур бўлган. Элбарсхон даврида (1728–1740 й.й.) Эрон шоҳи Нодиршоҳ Хива хонлигига хужум қилиб, уни ўзига бўйсундирди (1740). Нодиршоҳ вафотидан сўнг (1747) хонлик яна мустақил бўлиб олди.

1804 йилдан бошлаб Хива хонлигида тахтни қўнғирот ўзбеклари сулоласи расмий равишда эгаллади. Муҳаммад Раҳимхон даврида (1806–1828 й.й.) қўшни майда бекликлар, Орол атрофидаги қабилалар Хива хонлиги таркибига қўшиб олинди. Хонлик шаҳарлари – Хива, Янги Урганч, Ҳазорасп, Хўжайли, Тошҳовуз, Гурлан, Хонқа ва бошқаларда ҳунармандчилик ривожланди, улар савдо марказларига айлантирилди.

XVI–XIX асрлар давомида Хива хонлиги ҳудудлари доимо ўзгариб турган. Дастлаб хонлик ҳудуди Хоразм воҳасидагина жойлашган бўлса, кейинчалик унинг чегараси жанубда Эрон ва Марвгача, шимолда Урал дарёсигача бўлган ерларга чўзилган, шарқда Бухоро амирлиги, ғарбда эса Каспий денгизи қирғоқларигача етган. Чор Россияси истилосидан кейин Амударёнинг чап қирғоғида 62237,2 м² ер майдонига эга кичик вассал давлатга айланиб қолган. Аҳолисининг сони ҳам доимо ўзгариб турган. Ўргача 1 млн. киши атрофида аҳоли яшаган. Унинг кўпчилигини ўзбеклар, туркманлар, қорақалпоқлар, кам сонли форслар, араблар, руслар ва бошқалар ташкил қилган.

Хонликда давлат тили ўзбек тили бўлиб, Бухоро ва Қўқондан фарқли ўлароқ барча фармонлар, давлат ҳужжатлари фақат ўзбек тилида ёзилган.

XIX асрда Хоразм ҳудудида 1500 га яқин бошланғич мактаб ва 103 мадраса мавжуд бўлган. Хива шаҳрининг ўзида 22 та мадраса бўлган. Адабиёт, тарихнавислик, хаттотлик, musiқа санъати, меъморлик ва маданиятнинг бошқа соҳаларида муайян ютуқлар қўлга киритилган.

Мунис, Огаҳий, Феруз, Комил Хоразмий, Камрон, Баёний, Хисравий, Муродий, Рожий, Мутриб Хонахаробий, Лаффасий сингари шоир ва адиблар ижоди ўзбек адабиёти ривожига ўзига хос ўринга эга. Танбур чизиги нотасини яратган Комил Хоразмий "Мақоми феруз Шоҳий" асари ва "Панжгоҳ" мақоми билан ўзбек миллати санъатига катта ҳисса қўшган. Абулғозийхон "Шажарайи турк", "Шажарайи тарокима" асарлари билан Хоразм тарихнавислик мактабига асос солган бўлса, Мунис ва Огаҳийлар "Фирдавс ул-иқбол", "Зублат уг-таворих", "Ғиёс уд-давлат", "Жоме ул-воқеоти султоний", "Шоҳид ул-иқбол" асарлари билан тарих соҳасини янада ривожлантирдилар. Баёнийнинг "Шажарайи Хоразмшоҳий", "Хоразм тарихи" асарлари Ўзбекистон тарихини ўрганишда асосий манбалар ҳисобланади.

Хива шаҳрида сақланиб қолган қадимий меъморлик иншоотлари, асосан хонликлар даврида қурилган. Буларга Анушахон ҳаммоми, Шерғозихон мадрасаси, Муҳаммад Аминхон мадрасаси, Кўҳна Арк, Тошҳовли, Карвонсарой, Исломхўжа минораси, Қалъа девори, Нуриллабой саройи ва бошқалар кирди.

1830—1840 йилларда Оренбург ҳарбий губернатори В.А.Перовскийнинг Хивага юриши муваффақиятсиз тугади. 1842 йили Хива хонлиги билан Россия ўртасида ўзаро ҳамкорлик ҳақида битим тузилди. Аммо 1873 йили Фон

Кауфман бошчилигидаги рус қўшинлари уч томондан ҳужум қилиб, Хивани эгаллади. Хива Россиянинг вассалига айланди.

Бу оғир шароитда мамлакатни бошқарган Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) маданият ва санъат раҳнамоси сифатида тарихда қолди. Унинг ўзи ва саройда тўпланган Огаҳий, Комил, Табибий сингари шоирлар ўзбек адабиёти ривожига муносиб улуш қўшдилар. Унинг даврида Хивада босмахона ташкил этилди. Бу матбаада Алишер Навоий ва бошқа шоирларнинг девонлари, таржима асарлар чоп этилди. Муҳаммад Раҳимхонга Оренбург казак қўшинларининг генерал-лейтенанти унвони берилган эди. Россия ҳукумати ўз тўқимачилик саноатини хомашё билан таъминлаш учун Хива хонлигида пахта етиштиришни кучайтирди. 1890 йил 200 минг пуд, 1900 йил 400 минг пуд пахта олинди.

1917 йилги Октябрь тўнгаришидан сўнг Хива хонлигида сиёсий кураш авж олиб кетди. 1920 йил 2 февралда Қизил Армия ёрдамида хон тахтдан туширилди ва Хива хонлиги ҳудуди 1920 йил 26 апрелда Хоразм Шўролар Жумҳурияти деб эълон қилинди.

Элбарсхон (1511–1524).

Султон Ҳожихон (1524).

Ҳусайнқулихон (1524).

Суфёнхон (1524–1536).

Ҳасанқулихон (1536–1539).

Ақатойхон (1539–1556).

Юнусхон (1556–1557).

Дўстхон (1557–1561).

Ҳожи Муҳаммадхон (1561–1602).

БУХОРО ХОНЛИГИ вассали (1593–1598)

Араб Муҳаммадхон (1602–1622).

Элбарс Султон ва Ҳабаш Султон (1622–1623).

Асфандиёрхон (1623–1642).

БУХОРО ХОНЛИГИ вассали (1642–1645)

Абулғози Баҳодирхон (1645–1663).

Анушахон (1663–1687).

Худойдодхон (1687–1689).

Эрнак Муҳаммадхон (1689–1694).

Жўжи Султон (1694–1696).

Валихон (1696–1698).

Шоҳниёзхон (1698–1702).

Араб Муҳаммадхон II (1702–1704).

Сайид Алихон (1704–1706).

Мусахон (1706–1708).

Ёдгорхон (1708–1714).

Эшим Султон (1714–1715).

Шерғозихон (1715–1728).

Элбарсхон (1728–1740).

ЭРОН ШОҲЛАРИ вассали (1740–1747)

Тоҳирхон (1740–1741).

Нуралихон (1741–1742).

Абулғозихон II (1742–1746).

Ғойибхон (1746–1756).

Қорабойхон (1756–1757).

Темурғозихон (1757–1763).

Тавкахон (1763–1764).

Шоҳ Ғозихон (1764–1767).

Абулғозихон (1767).

Нуралихон (1767–1768).

Булакайхон (1768–1769).
Жаҳонғирхон (1769–1770).
Муҳаммад Амин Иноқ (1770–1790).
Авазмуҳаммад Иноқ (1790–1802).
Абулғозихон Ёлгорхон ўғли (1802–1804).
Элгузархон (1804–1806).
Муҳаммад Раҳимхон (1806–1825).
Оллоқулихон (1825–1842).
Раҳимқулихон (1842–1846).
Муҳаммад Аминхон (1846–1855).
Абдуллахон (1855).
Қутлуғмуродхон (1855–1856).
Саид Муҳаммадхон (1856–1864).
Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) (1864–1910).
Асфандиёрхон (1910–1918).
Саид Абдуллахон (1918–1920, амалда Жунаидхон).

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ

(1709–1876)

Қўқон шаҳри Фарғона водийсидаги энг қадимий аҳоли масканларидан бири. У ҳақдаги дастлабки ёзма маълумотлар X аср манбаларида учрайди. Истахрий ва Ибн Хавқал асарларида у "Ҳавоканд", яъни ёқимли ҳаволи, шамоллар шаҳри сифатида тилга олинган.

Қўқоннинг Хитой ва Ҳиндистонга борадиган қадимги қарвон йўлида жойлашганлиги унинг тез ривожланишига сабаб бўлган. Аммо XIII асрда мўғуллар босқини пайғида тамомила вайрон қилинган. То XVIII асргача кичик шаҳарча сифатида мавжуд бўлган. 1709 йили Минг қабиласидан чиққан Шоҳруҳбий Қўқон хонлигини ташкил қилди ва янги сулолага асос солди. Янгидан истеҳком ва қалъа барпо этилди. Абдураҳимбий даврида (1732) шаҳардаги қурилишлар давом эттирилди ва у хонлик пойтахтига айлантилди.

Бу даврда Қўқон хонлиги билан Бухоро хонлигида ярим мустақил бўлган Шаҳрисабз беклиги ўртасида яқин иқтисодий ва маданий ҳамкорлик ўрнатилган. Абдураҳимбий Шаҳрисабз беги, кенагас уруғига мансуб Ҳаким Бухорийнинг қизи Ойчучукка уйланган. У Фарғонада "Кенагас ойим" номи билан машҳур бўлган. Қўқон шаҳри яқинидаги Кенагас қишлоғи тарихи ҳам шу воқеа билан боғлиқ бўлса керак.

Қўқон Норбўтабий даврида айниқса равнақ топди, водийнинг чинакам маданий ва иқтисодий марказига айланди. Хоннинг оқилона сиёсати туфайли ўзаро урушлар камайди, халқнинг турмуш даражаси юксалди.

Унинг ўрнига келган Олимхон 1800–1810 йиллари Тошкент, Чимкент ва Сайрамни босиб олди. У марказлашган кучли давлат тузишга ҳаракат қилди. Аммо укаси Умархон (1810–1822 й.й.) бошчилигидаги фигначилар томонидан

ўлдирилди. Умархон Туркистон шаҳри ва қozoқ хонликларининг талайгина қисмини хонликка қўшиб олди. Тошкент, Бухоро ва Хивадан Оренбургга борадиган қарвон йўли туташган жойда Оқмачиг қалъасини қурдирди.

Умархон вафотидан сўнг унинг 12 ёшли ўғли Муҳаммад Алихон тахтга ўтирди. Давлатни асосан онаси – таниқли шоира Нодирабегим бошқарди. Муҳаммад Алихон хонлик ҳудудини кенгайтиришга интилиб, Қораегин, Дарвоз, Шугнон, Рўшон, Воҳон бекликларини бўйсундирди. Бу эса Бухоро хонлиги билан манфаатлар тўқнашувига сабаб бўлди. 1840 йили бўлган урушда Муҳаммад Алихон енгилиб, Хўжандни Бухоро амири Насруллога топширишга ва ўзини унинг ноиби деб тан олишга мажбур бўлди.

Аммо бу билан кифояланмаган Бухоро амири Насрулло 1842 йили Қўқонни эгаллаб, Умархоннинг ўғли Муҳаммад Алихонни (1822–1841 й.й.), унинг укаси Султон Маҳмудхон (1841–1842 й.й.), онаси Нодира ва яқин қариндошларини қатл этди. Амир фармони билан Қўқон хонлиги Бухоро ноиби томонидан бошқарила бошланди. Аммо 1842 йили қўзғолон кўтарган қўқонликлар амир Насруллонинг вакилларини ўлдириб, Норбўтабийнинг жияни Шералихонни тахтга ўтқаздилар.

Қўқон хонлиги аҳолисининг сони 3 миллионга яқин эди. Чоризм қўшинлари унинг шимолий-ғарбий вилоятларини босиб олгач, хонлик ҳудуди анча қисқариб, асосан, Фарғона водийси билан чекланади ва аҳоли сони тахминан 2 миллионга тушиб қолади. Қўқон хонлигининг аҳолиси, асосан, ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар, қozoқлар, уйғурлар, қорақалпоқлардан иборат эди.

Қўқон хонлигида кўплаб пахта ва полиз экинлари етиштирилган, боғдорчилик ҳамда пиллачилик тараққий этган. Хунарманд-қосибчиликнинг мисгарлик, заргарлик, ўймакорлик, ҳарбий қурол ишлаб чиқариш, сопол ва кўзагарлик, қоғозгарлик, бадий тўқимачилик,

дўппичилик, каштачилик, кўприксозлиқ, темирчилик каби турлари кенг ривожланган. Айниқса, Қўқон қоғози Ўрта Осиёдаги энг сифатли қоғоз сифатида машҳур бўлган.

XIX аср бошларида шаклланган Қўқон адабий муҳити ҳам хонлиқнинг маданий ҳаётида катта ўрин тутган. Қўқон ҳукмдорларининг қатор намояндалари теурийлар анъанасини давом эттириб, ўзлари ҳам илм-маърифат билан шуғулланиб, бу соҳани равнақ топдиришга катта саъй-ҳаракат қилганлар. Айниқса, бунда Қўқон хонларидан Умархон (1810—1822 й.й.) ва Муҳаммад Алихон (1822—1841 й.й.) даврлари яққол ажралиб туради. Хусусан, Акмал (Махмурнинг отаси), Амирий (Қўқон хони Умархон), Боқихонтўра, Муҳаммад Шариф, Гулханий, Махмур (Маҳмуд), Мунгазир, Низомий Хўқандий (асл номи Низомиддин Муҳаммадаминхўжа ўғли), Нодир, Нозил Муҳаммад Аваз, Авазмуҳаммад Ёрмуҳаммад ўғли Писандий, Фазлий Намангоний, Ғозий сингари шоирлар халқ ичида машҳур эличар.

Қўқон адабий муҳитининг яна бир муҳим характерли жиҳати шундаки, бу даврда ўзбек ва форс-тожик тилида баб-баравар қалам тебратган бир қатор таниқли ва машҳур ўзбек шоиралари истеълоди кенг ривож топди. Масалан, Дилшод отин, Зебунисо, Зиннат, Моҳзода Бегим, Маҳзуна, Муштарий, Нодира, Нозук Хоним, Увайсийларнинг ижоди айрича аҳамиятга моликдир. Қўқон адабий муҳитининг самарали таъсири ўлароқ бу юртдан кейинчалик Муқимий, Фурқат, Завқий ва бошқа етук бадий сўз санъаткорлари етишиб чиқдилар ва ўз халқининг эрки, ҳурлиги ва озодлиги учун хизмат қилдилар.

1865 йил май ойида Чор Русияси қўшинлари Қўқон хонлигига қарашли Тошкент ва Хўжандни босиб олди. Чор қўшинлари муваффақиятларидан ва хонлиқдаги беқарорликдан кўрққан Худоёрхон (1845—1875 й.й.) Фон Кауфман таклиф қилган шартномани тасдиқлади.

Шартномага мувофиқ рус савдогарларига Қўқон хонлигининг ҳамма ерларида савдо қилиш, карвонсаройлар қуриш, рус молларини хонлик ҳудуди орқали бошқа мамлакатларга бемалол олиб ўтиш ҳуқуқи берилди.

1876 йили чор ҳукумати Қўқонда юз берган кўзғолонни бостирди ва қулай имкониятдан фойдаланиб, Қўқон хонлиги ҳудудини Туркистон генерал-губернаторлигига қўшиб юборди. Худоёрхон Оренбург шаҳрига сургунга жўнатилди. Орадан маълум муддат ўтгач, у яширинча Маккага ҳажга жўнаб кетди ва қайтишда Афғонистон ҳудудида вафот этди.

МИНГЛАР сулоласи

- Шоҳруҳбий** (1709–1721).
- Абдураҳимбий** (1721–1740).
- Абдулкаримбий** (1740–1760).
- Эрдонабий** (1760–1764).
- Сулаймонбек** (1764).
- Норбўтабий** (1764–1800).
- Олимхон** (1800–1810).
- Умархон** (1810–1822).
- Муҳаммад Алихон** (1822–1841).
- Султон Маҳмудхон** (1841–1842).
- Шералихон** (1842–1845).
- Муродхон** (1845).
- Худоёрхон** (1845–1858).
- Маллахон** (1858–1862).
- Шоҳмуродхон** (1862–1863).
- Худоёрхон** (иккинчи марта) (1863).
- Султон Саидхон** (1863–1865).
- Худойқулбек ибни Мақсудбек** (1865).
- Худоёрхон** (учинчи марта) (1865–1875).
- Насриддинбек** (1875).
- Пўлатхон** (1875–1876).